

Małgorzata FLAGA

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej
Lublin, Polska
e-mail: malgorzata.flaga@poczta.umcs.lublin.pl

MIEJSCA KULTU W ZIEMI ŚWIĘTEJ – OD SACRUM PRZYRODY DO SACRUM MIASTA

PLACES OF VENERATION IN THE HOLY LAND – FROM SACRUM OF NATURE TO SACRUM OF A TOWN

Słowa kluczowe: *sacrum*, miejsce kultu, pielgrzymka, Biblia, Ziemia Święta
Key words: *sacrum*, *place of veneration*, *pilgrimage*, *the Bible*, *Holy Land*

Streszczenie

Artykuł prezentuje różne aspekty powstania i funkcjonowania kilku spośród licznych miejsc kultu religijnego w Ziemi Świętej oraz ich obecne znaczenie. Obszar ten można bowiem uznać za jedno z tych miejsc na świecie, które są nasycone ogromnym bogactwem duchowym i świętością. Jak przekazują karty Biblii, ziemia ta została w szczególnie sposób wybrana przez Boga, a następnie uświęcona poprzez wydarzenia fundamentalne dla zbawienia świata.

W poniższym opracowaniu, Ziemia Święta jest traktowana jako tereny życia i działalności Chrystusa i obejmuje współczesny Izrael. Autorka skupia się zasadniczo na miejscach świętych judaizmu i chrześcijaństwa, ale wskazuje też ich powiązania i wartość dla innych religii.

W artykule zostały przedstawione przykłady zarówno elementów natury, które poprzez swoją wyjątkowość pozwalają odczuć pierwiastek metafizyczny, jak i obiektów sakralnych, stworzonych przez człowieka. Wszystkie te miejsca, będąc świadkami objawień Boga narodowi wybranemu lub upamiętniając zbawcze zdarzenia związane z Jezusem Chrystusem są powszechnie otaczane czcią.

Abstract

The article presents some aspects of creating and functioning as well as the present role of a few of numerous sacred places in the Holy Land. This area can be perceived as one of the very special region in the world – repleted with enormous spiritual richness and sanctity. According to the Bible, this land was chosen by God Himself for a special purpose and then sanctified by Him thanks to events fundamental for salvation of the world.

In the paper, the Holy Land itself is considered as the area where Jesus Christ lived and it covers the area of Israel in the present times. The author focus on the sanctuaries of Judaism and Christianity but she also emphasizes their relations and importance for other religions.

In the article, both elements of nature and sacred objects, created by a man are shown. Thanks to the majesty, splendor and diversity, all those places let to feel metaphysical character of the Holy Land. They are witnesses of revelation of God or memorials of the acts of salvation connected with Jesus Christ. Therefore, they have become places of broad religious veneration.

WPROWADZENIE

„Gdy zaś Pan ujrzał, że Mojżesz podchodził, żeby się przyjrzeć, zawołał Bóg do niego ze środka krzewu: ‘Mojżeszu, Mojżeszu!’ On zaś odpowiedział: ‘Oto jestem’. Rzekł mu Bóg: ‘Nie zbliżaj się tu! Zdejm sandały z nóg, gdyż miejsce, na którym stoisz, jest ziemią świętą.’”

Te słowa Boga Jahwe z Księgi Wyjścia (3, 4-5) dotyczą wprowadzie jednego konkretnego punktu na górze Horeb na Półwyspie Synaj, ale równie dobrze można odnieść je do licznych miejsc nie tylko w Egipcie, ale przede wszystkim w Izraelu i na innych terenach określanych obecnie mianem Ziemi Świętej. Wszędzie tam, gdzie Bóg spotykał się z narodem wybranym i gdzie dokonywały się zbawcze zdarzenia związane z Osobą Chrystusa, można odczuć ducha niezwykłości i nadprzyrodzoności. Cechy te nie były naturalnym przymiotem miejsc, ale konsekwencją objawienia się i obecności Boga. Dzięki Niemu nabierały charakteru *sacrum*, a więc odrębności i odmienności od sfery ludzkich, ziemskich spraw. Mimo, że należały do zwykłego świata, zawierały w sobie nadzwyczajność, wzniosłość i boskość, a łącząc piękno i tajemniczość wywoływały u ludzi z jednej strony zachwyt i uwielbienie, z drugiej strony – respekt i lęk (Jusiak, 2009).

W ten sposób uświęceniu podlegały w pierwszym rzędzie elementy natury: szczyty górskie, roślinność, pustynie i wody. Ale wartość sakralną zyskiwały też siedziby i zabudowania ludzkie, gdyż punkty, związane ze szczególnymi zdarzeniami czy to sprzed czy z czasów życia Chrystusa ludzie upamiętniali symbolicznymi obiektami, a następnie świątyniami. Pamięć o niektórych miejscach i wydarzeniach była przekazywana w tradycji, co niekiedy bardzo ułatwiało przynajmniej przybliżoną ich lokalizację.

Takie wyjątkowe miejsca, naznaczone obecnością Boga były odwiedzane przez wiernych już w starożytnym Izraelu, który posiadał znane miejsca kultu. Wraz z wybudowaniem świątyni jerozolimskiej spadła ranga mniejszych ośrodków i zmienił się wiodący kierunek pielgrzymowania Izraelitów, właśnie na Jerozolimę (Jackowski, 1991). Miasto stało się również głównym celem pierwszych wypraw religijnych chrześcijan, ale z czasem zaczęło przybywać miejsc, gdzie chrześcijanie podróżowali, chcąc zetknąć się ze śladami Boga oraz oddać cześć Jemu bądź ważnym postaciom biblijnym.

Celem opracowania jest zarysowanie problemu niezwyklej sakralizacji obszaru Ziemi Świętej, wyrażającej się w mnogości i różnorodności miejsc sprawowania kultu religijnego. W ramach wprowadzenia w tematykę, autorka przedstawiła różne rodzaje czczonych obszarów i obiektów przyrodniczych oraz przybliżyła okoliczności ich zaistnienia jako święte w świadomości ludzi i przestrzeni geograficznej (por. ryc. 1). Na podstawie dostępnych źródeł literaturowych, zaprezentowano i opisano, z przyczyn obiektywnych, tylko kilka konkretnych przykładów *sacrum* przyrody na terenie Izraela, skupiając się na ich genezie i ogólnych aspektach funkcjonowania w lokalnym środowisku przyrodniczym. W tej pobieżnej charakterystyce znalazły się również sposoby wykorzystania tych świętych miejsc do praktyk religijnych.

Jako ilustrację odmiennego rodzaju przestrzeni sakralnej, występującej w krajobrazie miejskim ukazano Jerozolimę, niezwykle ośrodek kultu i cel pielgrzymek wiernych niejednej konfesji. Nawiązując do wydarzeń biblijnych oraz późniejszych, związanych z rozwojem różnych religii, autorka wyjaśniła przyczyny szczególnej rangi, jaką przez wieki posiadało to miasto. Przedstawiła także ważniejsze obiekty sakralne, które składają się na wyjątkowo bogaty krajobraz sakralny Jerozolimy.

Artykuł dotyczy miejsc kultu religijnego w Ziemi Świętej, traktowanej w tym przypadku w węższym, potocznym rozumieniu jako tereny działalności Chrystusa i ograniczonej do współczesnego Izraela. Autorka koncentruje się na miejscach świętych judaizmu i chrześcijaństwa, ale ukazuje też ich wartość dla innych konfesji.

Ryc. 1. Wybrane miejsca kultu w Ziemi Świętej.

Źródło: opracowanie K. Łucjan.

Fig. 1. Examples of places of veneration in the Holy Land. **Source:** elaboration by K. Łucjan.

PRZYRODA A WYDARZENIA BIBLIJNE

Zapoznając się z treściami Starego i Nowego Testamentu nietrudno dostrzec pojawiające się w nich odwołania do przyrody i to, jak istotną rolę odgrywała ona w życiu postaci biblijnych.

W Piśmie Świętym jest często mowa o drzewach, które dla ludów pustyni były szczególnie ważne. Pod ich gałęziami składano ofiary lub słuchano wyroczni. Poza bogatym znaczeniem symbolicznym – oznaczały one stałość, życie, długowieczność, moc – miały także wymiar praktyczny. Dawały cień i ochronę przed słońcem w dzień oraz ciepło i ogień w nocy. Stanowiły materiał budowlany i ciesielski. W Nowym Testamencie pojawia się też szczególne drzewo – Drzewo Krzyża, które poprzez obecność Boga zmienia swój charakter z *profanum* na *sacrum* (Szczepanowicz, 2011).

Drzewami bardzo często pojawiającymi się w Biblii są dęby, z którymi związane były zwyczaje i obrzędy religijne. Pod dębami powszechnie praktykowano chowanie zmarłych. I tak na przykład, gdy zmarła Debora, piastunka Rebeki, żony Jakuba, „pochowano ją w pobliżu Betel pod terebintem¹, który dlatego otrzymał nazwę Terebint Płaczu” (Rdz, 35, 8). Biblijne księgi wspominają także o dębach jako o żywych pomnikach mających upamiętnić miejsca, z którymi było związane jakieś ważne wydarzenie (Szczepanowicz, 2011). Kiedy Izraelici odnowili przymierze z Bogiem, zapewniając o swej wierności, Jozue wznosił wówczas kamień "pod terebintem, który jest w miejscu poświęconym Panu" (Joz 24,26). Słynne stały się także dęby Mamre pod Hebronem. Tam bowiem osiedlił się Abram po wyjściu z Egiptu i tam zbudował ołtarz na ofiary dla Boga Jahwe (Rdz, 13, 18). Później, pod jednym z tych samych dębów, Abraham ugościł aniołów przed zagładą Sodomy i Gomory oraz usłyszał obietnicę Jahwe, że Sara urodzi mu syna (Rdz, 18:1-19). Dzięki tym zdarzeniom teren z dębami w Mamre, który był prawdopodobnie jednym z centrów kultu kananej-skiego, stał się miejscem kultu narodu wybranego (Blajer, 2006).

Specyficzne właściwości były przypisywane w Biblii pewnym krajobrazom naturalnym, m. in. pustyniom. W Starym Testamencie pustynia kojarzyła się negatywnie jako miejsce głodu i pragnienia, rejon polowań dzikich zwierząt, a przede wszystkim obszar ataków ze strony szatana i demonów. Była więc utożsamiana ze wzmożonymi działaniami sił zła. Z drugiej jednak strony, pustynia sprzyjała wyciszeniu, odpoczynkowi, ucieczce od codziennych spraw, modlitwie i kontemplacji. Była więc jednocześnie miejscem próby i oczyszczenia człowieka (Hałas, 1999; Rosik, 2011).

Czasem sprawdzenia wierności poleceniom Bożym i wytrwania przy Nim, ale także okazją do spotkania Go pod różnymi postaciami był okres wędrówki Izraelitów do Ziemi Obiecanej. To właśnie na pustyni Bóg Jahwe doświadczał naród wybrany, wystawiając jego wiarę na liczne próby, ale jednocześnie okazywał swoją miłość i przekazywał orędzie religijne. Wędrówka przez pustynię była dla Izraelitów okresem nawrócenia i oczyszczenia, była swoistą „szkołą wiary” (Jelonek, 2010;

¹ Terebint – taką nazwą określa się palestyńską odmianę dębu.

Kempiak, 2010). Z pustynią silnie związane było także życie Chrystusa. Pustynia była dla Jezusa przede wszystkim miejscem, gdzie odnajdywał ciszę i skupienie, pozwalające na nawiązanie osobistego kontaktu i bliskiej więzi z Bogiem na modlitwie. Dzięki temu, pustynia zyskała wartość jako miejsce odnowy duchowej (Rosik, 2007).

Uczestnikiem bądź świadkiem wielu zdarzeń biblijnych była woda, występująca w różnorodnych formach. Przy studniach lub źródłach miały miejsce ważne spotkania, jak chociażby poznanie przez Jakuba, syna Izaaka przyszłej żony Racheli (Rdz, 29, 1-20), czy też rozmowa Jezusa z Samarytanką (J, 4, 6-28). Jak przekazuje Księga Rodzaju (21, 27-34), miejscowość Beer Szewa stała się miejscem kultu Jahwe z chwilą, kiedy Abraham wykopał tam studnię. Sama zaś nazwa oznacza „Studnia Przysięgi”.

Woda miała przede wszystkim moc oczyszczania i uzdrawiania. Celem starożytnego potopu było zniszczenie, a przez to oczyszczenie ziemi z niegodziwości ludzi i występków przeciw Bogu. Dużo później, do symbolicznego obmycia z win posłużyły także wody rzeki Jordan, podczas chrztu udzielanego w nim ludziom przez Jana Chrzciciela. Obrzędowi temu poddał się sam Chrystus, dzięki czemu rzeka i sam rytuał chrzcielny nabrały szczególnego znaczenia (Pociask-Karteczka, 2005).

Ogromną rolę w życiu Chrystusa odegrało Jezioro Tyberiadzkie, zwane też Morzem Galilejskim. Wokół jeziora koncentrowała się znaczna część Jezusowej działalności, gdyż tamtejsze spokojne i ciche tereny stwarzały atmosferę sprzyjającą nauczaniu. Jezioro niejednokrotnie służyło też ukazaniu władzy i mocy Bożej, czego przykładem było nadzwyczajne uciszenie przez Chrystusa burzy na jeziornych wodach.

Wydaje się jednak, że spośród wszystkich elementów natury, nadzwyczajną rolę w całych dziejach Ziemi Świętej odegrały góry, czego pewne wyjaśnienie mogą stanowić słowa z Pierwszej Księgi Królewskiej (20,28): „... Pan, Bóg Izraela, jest Bogiem gór, a nie jest on Bogiem równin...”. Dla ludzi Starego Testamentu, góry stanowiły obszar święty, zarezerwowany dla spraw i Osoby Boga: „Wtedy rzekł Mojżesz do Jahwe: ‘Lud nie będzie śmiał podejść do góry Synaj. Gdyż zakazałeś mu tego surowo, mówiąc: ‘Oznacz granicę około góry i ogłoś ją jako świętą’” (Wj, 19,23). Z drugiej strony, góry były „uprzywilejowanym miejscem spotkania z Bogiem i jego nieskończoną wielkością” (Jackowski, Sołjan, 2001.: 38). Jeśli popatrzy się na historię narodu wybranego, to zdarzenia decydujące dla jego losów, dla losów jego przywódców i poszczególnych postaci biblijnych, a inspirowane przez Boga dokonują się właśnie w górach. Część z nich jest znana pod konkretną nazwą, jak Ararat, Moria, Hermon, Karmel, czy też Synaj, inne są określane symbolicznie jako „góra święta” lub „góra Pana” (Sołjan, 2009). Dlatego też, w odniesieniu do narodu izraelskiego, znajdują potwierdzenie słowa ks. Romana Rogowskiego (1992: 9-10): „góry spełniają rolę soczewki, w której skupiają się losy człowieka”.

W Nowym Testamencie, pojedyncze szczyty lub góry są terenem, gdzie miała miejsce większość ważnych zdarzeń z życia Jezusa. Jeszcze jako nienarodzone Dziecko przemierzał góry, by wraz z Maryją odwiedzić Elżbietę. Potem, w dorosłych latach, w górach modlił się, chronił i odpoczywał, ale też był kuszony przez szatana. Przebywając na różnych szczytach, np. Błogosławieństw nauczał tłumy, leczył i dokonywał cudów. Nie gdzie indziej, tylko na górze Tabor, podczas Przemienienia

objawił swą boskość, wreszcie na górze rozpoczął mękę, a następnie umarł na krzyżu. Można więc powiedzieć, że całe życie Jezusa wiodło szlakiem gór.

MIEJSCA KULTU ZWIĄZANE Z PRZYRODĄ

Obszarem, na którym przyroda i krajobraz zachowały się w stosunkowo naturalnym stopniu jest rejon rzeki Jordan w tradycyjnym miejscu chrztu Chrystusa (fot. 1). Chociaż trzeba zaznaczyć, że nie jest on identyczny z krajobrazem sprzed 2 tys. lat, gdyż w tym czasie rzeka silnie meandrowała, niejednokrotnie wylewała i zmieniała koryto. W związku z nadmierną, niemalże rabunkową eksploatacją wód, Jordan utracił wcześniejszą zdolność do meandrowania i płynie ustabilizowanym, dość wąskim korytem a w suchych okresach, niemal wysycha. Jego wody są powolne i żółte od niesionego mułu, a brzegi porastają trzcinowe i tamaryszkowe zarośla.

Fakt przeprowadzenia obrzędu chrztu Chrystusa nie podlega dyskusji i jest uznany za bezsporne zdarzenie historyczne. Dzięki przekazom biblijnym i najstarszym relacjom pielgrzymów, także miejsce chrztu nad rzeką zostało stosunkowo precyzyjnie wskazane - miał on się dokonać kilka kilometrów na północ od Morza Martwego (Chrupcała, 2000). Natomiast duże trudności stwarzało określenie, po której stronie rzeki – zachodniej czy wschodniej do niego doszło. Już od pierwszych wieków chrześcijaństwa, po obu stronach Jordanu stawiano znaki i wznoszono obiekty uwieczniające to wydarzenie. W momencie zaistnienia w tym regionie dwóch odrębnych państw, Izraela i Jordanii, dla których Jordan stał się granicą, w obu znajdowały się symbole upamiętniające chrzest Jezusa i oba rościły sobie prawa do posiadania prawdziwego miejsca chrztu. Obecnie, uważa się, że to jednak od strony jordańskiej przybył Jezus, by otrzymać chrzest od Jana Chrzciciela. Dowodzi tego wiele argumentów historycznych i wskazówek związanych z zagospodarowaniem terenu.

Niemniej, na brzegu izraelskim, w miejscu nazywanym Bethabara², prawdopodobnie już pod koniec IV w. powstał kościół i monaster zwany Prodomos – „Poprzednik”. Określenie to odnosiło się do Poprzednika Mesjasza, czyli św. Jana Chrzciciela. Klasztor rozrastał się przez wieki, by móc przyjmować rzesze pielgrzymów przybywających do miejsca chrztu Pańskiego. Ze zniszczonego przez wojny i trzęsienia ziemi kompleksu, pozostała obecnie krypta, inne elementy architektoniczne i zdobnicze, należące do prawosławnych Greków. W sąsiedztwie, znajdują się także tereny i obiekty sakralne innych wyznań, m. in.: wspólnoty syryjskiej, koptyjskiej, ormiańskiej, melchickiej i innych. Również franciszkanie posiadają nad Jordaniem niewielki kościółek z hospicjum oraz drugą kapliczkę-ołtarz nad samym brzegiem wraz ze schodami, dzięki którym można zejść do rzeki (Baldi, 1982; Chrupcała, 2000). „W starożytności liczni katechumeni przybywali tutaj, by być ochrzczeni w tym samym miejscu, gdzie przyjął chrzest *Baranek Boży, który gładzi grzechy świata*.”

² *Bethabara*, z aramejskiego „dom przejścia” lub „dom brodu” – w ten sposób dawni mieszkańcy Palestyny określali punkty brodu na rzece Jordan.

(...) Tłoczno tu było nieraz od chorych, zwłaszcza trędowatych, którzy przychodzili, by obmyć się w świętej rzece, ufni, że odzyskają w niej zdrowie” (Baldi, 1982: 194-195). Także dzisiaj nad brzeg Jordanu przybywają licznie chrześcijanie, zwłaszcza na święto Epifanii (Objawienia Pańskiego). Od połowy lat 80. XX w., w ostatni czwartek października franciszkanie odbywają coroczną pielgrzymkę i odprawiają uroczystą mszę św. nad rzeką, zaś pątnicy mają okazję odnowienia przyrzeczeń chrztu św. w wodach Jordanu (fot. 2). Rejon obejmujący ujście rzeki do Morza Martwego jest znaczące również dla wyznawców judaizmu i islamu, ze względu na ślady obecności Abrahama, Jozuego i proroków Eliasza i Elizeusza (Baldi, 1982; Chrupcała, 2000). Co jest ważne, pomimo częstych obecności pielgrzymów, miejsce chrztu nie zatraciło swojego *genius loci*, a możliwość przeżywania *sacrum* nie została przytłumiona przez turystyczną komercję.

Wysoce naturalny charakter zachowało miejsce uświęcone wydarzeniem z życia Chrystusa, które, według przekazów ewangelicznych, nastąpiło bezpośrednio po Jego chrzcie. Po spotkaniu z Janem Chrzcicielem, przygotowując się do rozpoczęcia publicznej działalności, Jezus udał się na niedaleką pustynię, gdzie przebywał czterdzieści dni, po czym ukazał Mu się szatan, by Go kusić. Tradycja wiąże te zdarzenia z jedną z gór, położoną ok. 7 km na południe od Jerycha, na skraju Pustyni Judzkiej i zamykającą od zachodu dolinę Jordanu. Jest ona nazywana Górą Kuszenia lub w języku arabskim – Czterdziestu Dni (Baldi, 1982).

Szczyt potężnego masywu, wznoszący się na wysokość 350 m n.p.m., wyraźnie zaznacza się w surowym pustynnym krajobrazie (fot. 3). Z góry roztacza się wspaniały, rozległy widok na pobliskie Jerycho, dolinę Jordanu, Morze Martwe, a nawet na Jerozolimę. Panorama ta ma bardzo symboliczną wymowę. Według niektórych interpretacji utożsamia bowiem ewangeliczne „wszystkie królestwa świata oraz ich przepych” (Mt 4, 8), które szatan pokazał Chrystusowi w chwili kuszenia (Kropiwnicki, 2012).

Na zboczach góry, niejako do niej przyklejony, jest usytuowany grecki klasztor prawosławny, zbudowany w 1895 r. w miejscu XII-wiecznego sanktuarium (fot. 4). W obrębie monasteru znajduje się Grota Chrystusa, w której przebywał w czasie postu, a w niej relikwia tego miejsca – Kamień Chrystusa. Jak można wnioskować z umieszczonego wewnątrz obrazu, na kamieniu Chrystus siedział u wejścia do grotty i z niego prowadził rozmowę z szatanem. Pątnicy przybywający do klasztoru i grotty, podchodzą do kamienia, klękają, dotykają go, czynią znak krzyża. Na płaskim szczycie góry pozostały także ślady po starożytnej syryjskiej twierdzy Dok, zamienionej we wczesnym średniowieczu na laurę (Baldi, 1982; Kropiwnicki, 2012).

Dostęp do klasztoru nie jest łatwy i może dlatego Góra Kuszenia nie jest oblegana przez odwiedzających tak, jak niektóre inne miejsca w Ziemi Świętej – docierają do niej najwytrwalsi pielgrzymi. Do monasteru można się dostać wspinając się mierzwiście kamienistą ścieżką, zakosami pod górę, najczęściej w gorącym słońcu. Alternatywą jest wjazd kolejką linową, a następnie przejście od jej końcowej stacji kilkadziesiąt metrów pod górę, do klasztornej furty. Kolejka powstała z myślą o napływie

turystów w następstwie Milenijnej Pielgrzymki Ojca Świętego Jana Pawła II, jednak od wybuchu intifady jest zazwyczaj zamknięta (Bizan, 2000; Kropiwnicki, 2012).

Naturalnym pięknem, bogactwem przyrody i żyznością charakteryzują się Góry Karmel, a cechy te były im przypisywane już przez starotestamentowych autorów. Nazwa gór oznacza po hebrajsku „Ogród Boży”, „Winnica Boga” i podkreśla ich nadzwyczajną urodzajność (Szczepanowicz, 2008). Pasma górskie Karmelu, o długości ok. 25 km, przebiega w północno-wschodniej części Izraela, w rejonie Zatoki Hajfy nad Morzem Śródziemnym. Zachodni kraniec pasma, który leży w obrębie portu Hajfa, uchodzi w postaci cypla do samego morza. Karmel zbudowany jest ze skał wapiennych, łatwo podlegających krasowienu. Dzięki temu, w jego wnętrzu wykształciły się liczne mniejsze i większe jaskinie. W wielu z nich odnaleziono szczątki ludzi prehistorycznych, w tym neandertalczyków, co sugeruje, że góry były od zawsze miejscem schronienia dla ludzi (Andrejczuk, 2009).

Jednak Karmel, to przede wszystkim góry proroka Eliasza oraz jego następcy Elizeusza. Na Karmelu Eliaz odniósł zwycięstwo nad kapłanami Baala, po czym schronił się przed gniewem królowej Jezabel, zamieszkując w jednej z grot, tam nauczał i gromadził uczniów (fot. 5). Kult Eliasza utwierdził sakralny charakter gór i poświęcenie ich Bogu Jahwe, gdyż na przestrzeni wieków oddawano tam cześć także różnym bożkom. Karmel był czczony przez wyznawców Baala, starożytnych Greków i Rzymian (Bizan, 2000; Szczepanowicz, 2008).

Życie duchowe na Karmelu było kontynuowane w czasach nowożytnych. Mimo, że nie jest on wymieniany w Nowym Testamencie, to stał się miejscem pobytu wielu pierwszych chrześcijan pustelników. Zamieszkiwali oni górskie jaskinie i wiedli ascetyczne i kontemplacyjne życie na wzór Eliasza i Jana Chrzciciela. W średniowieczu, na górę pielgrzymowali krzyżowcy, w XII w. powstał tam maryjny Zakon Karmelitański. Po klęsce krzyżowców w XIII w., zburzony został klasztor karmelitański, a zakonnicy zginęli męczeńską śmiercią. Dopiero w XVII w. na Karmelu pojawiło się ponownie kilku mnichów, ale nowy klasztor wybudowano wiek później. Te zabudowania nie przetrwały z kolei XIX-wiecznego najazdu Turków, dlatego obecne zabudowania karmelitańskie pochodzą z lat 20. tamtego wieku. W XVI w. w rejonie Karmelu osiedlili się Druzowie, natomiast pod koniec XIX w. u podnóża gór rozłożył swoje obozowisko Bahu'u'llah, czyniąc w ten sposób Karmel świętym miejscem bahaitów (Murphy-O'Connor, 1996; Szczepanowicz, 2008).

Podobnie jak w przeszłości w rejonie Karmelu krzyżowały się drogi różnych nacji i wyznań, tak również współcześnie góra i jej święte jaskinie są czczone przez wiernych kilku religii. I jak kiedyś góry gościły ludzi poszukujących samotności i zamyślenia, tak obecnie przybywają tu pielgrzymi potrzebujący chwili kontemplacji i modlitwy. Na północno-zachodnim krańcu pasma, tym od strony morza znajduje się rozległy taras, a na nim kościół i klasztor karmelitów, zwany „Stella Maris”, czyli Gwiazda Morza. Jest to sanktuarium Matki Bożej Karmelu, znanej w całym świecie jako Matka Boża Szkaplerzna. Jej figura wznosi się w prezbiterium nad jedną ze świętych jaskiń – Grotą Eliasza, w której według tradycji miał mieszkać prorok (fot. 6).

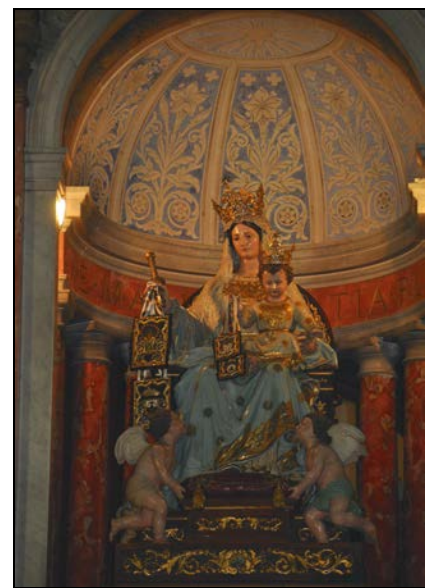

Fot. 1-2. Rzeka Jordan i obrzęd odnowienia przyrzeczeń chrzcielnych w miejscu Chrztu Pańskiego.

Photo 1-2. The Jordan River and renewal of christening promises at the place of the Baptism of Christ.

Fot. 3-4. Góra Kuszenia z prawosławnym klasztorem Czterdziestu Dni.
Photo 3-4. Mount of Temptation and the Orthodox Monastery of Temptation.

Fot. 5-6. Figura MB Szkaplerznej i Grota Eliasza w kościele Stella Maris na Karmelu.

Photo 5-6. The figure of Our Lady of Mount Carmel and the Elias Cave in the Stella Maris church on the Mount of Carmel.

Kościół jest zazwyczaj wypełniony licznymi pielgrzymami, którzy przybywają tu w podwójnym celu – odwiedzenia miejsca pobytu sławnego proroka i modlitwy u Patronki Karmelu. Jest to także okazja do nabycia szkaplerza, szczególnego znaku zakonu karmelitańskiego, mającego zapewniać nieustającą opiekę NMP (Baldi, 1982; Bizan, 2000).

U podnóża góry jest usytuowana druga ze świętych grot, tzw. „Szkoła Proroków”. W niej mieli gromadzić się Eliasza, Elizeusza oraz ich uczniowie, by prowadzić pobożne medytacje. O tym, że jaskinia była nieustająco odwiedzana przez pielgrzymów świadczą wielojęzyczne inskrypcje na jej ścianach, pochodzące z różnych epok. Współcześnie, w grocie istnieje meczet, gdyż prorok Eliasza jest czczony również przez muzułmanów. Niemniej, jest ona udostępniana osobom różnych wyznań. Natomiast, na drugim krańcu łańcucha Karmelu znajduje się szczyt zwany przez Arabów Al-Muhraga – „Ofiara”. To tutaj umieszczona była platforma – miejsce kultu i składania ofiar Baalowi i w tym miejscu doszło do zwycięskiej konfrontacji Eliasza z fałszywymi prorokami i kapłanami bożka. Przyjęcie przez Jahwe ofiary Eliasza i jego tryumf upamiętnia karmelicki kościół i pomnik proroka z mieczem w dłoni (Baldi, 1982; Murphy-O’Connor, 1996).

JEROZOLIMA – SACRUM W KRAJOBRAZIE MIASTA

Znaczna część miejsc kultu w Ziemi Świętej jest związana z trwałymi osadami ludzkimi, najczęściej miastami lub miasteczkami. Ośrodki religijne starożytnych Izraelitów, ze względu na uwarunkowania historyczne były tworzone najczęściej na terenach niezagospodarowanych i nieurbanizowanych. Natomiast sanktuaria chrześcijańskie powstawały generalnie w już wykształconych miejscowościach, z którymi powiązane było życie i działalność Chrystusa, a więc np.: Betlejem, Nazaret oraz osiedla w Galilei, m. in. Kafarnaum lub Kana Galilejska. Z biegiem czasu, wiele z tych początkowo drobnych osiedli ludzkich, wskutek napływu wiernych i nasilenia praktyk religijnych, przekształciło się w istotne centra pielgrzymkowe chrześcijaństwa. Łączą one niekiedy świętość natury i stosunkowo wyraźnie wykreowany miejski krajobraz sakralny (Myga-Piątek, 2012).

Unikatowy charakter wśród miast Izraela ma Jerozolima, która była ośrodkiem religijnym już w starożytnym państwie i przez wieki utrzymywała tę funkcję, uzyskując rangę najważniejszego centrum religijnego w Ziemi Świętej (fot. 7). Jest to miasto uznawane za święte przez wyznawców trzech monoteistycznych religii: judaizmu, chrześcijaństwa (różnych jego wyznań) oraz islamu. Dla Żydów jest punktem, do którego kierowane są wszystkie myśli, nadzieje i modlitwy wiernych. Świadczy o tym fakt, że w jej kierunku są zwrócone wszystkie synagogi, zaś w domach, na ścianach od jej strony są zawieszane ilustracje wyobrażające miasto. Natomiast dla wyznawców Chrystusa, Jerozolima stanowi najistotniejsze miejsce na świecie jako scena kluczowych wydarzeń w historii Zbawienia. Potwierdzeniem przekonania, iż Jerozolima jest „pępkiem świata” było umieszczenie „omphalosu” – rzeźbionego kamienia wyobrażającego środek świata w Bazylice Grobu Pańskiego. Znajduje się

on w części należącej do prawosławnych, pomiędzy Kalwarią a Grobem Chrystusa i dla większości odwiedzających stanowi interesującą ciekawostkę. Z kolei wagę Jerozolimy w islamie wyraża jej nazwa w języku arabskim: Al-Quds – „Święte Miejsce”, trzecie co do rangi w świecie muzułmańskim po Mekce i Medynie (Kowalski, 1999; Paczkowski, 2000).

We współczesnym krajobrazie sakralnym Jerozolimy, który kształtował się przez wieki, jako wiodące przeplatają się obiekty wspomnianych trzech religii. Można jednak napotkać budowle związane z innymi wyznaniem, gdyż Jerozolima ze względu na swoją wyjątkowość przyciąga całą gamę wyznawców różnorodnych wierzeń i poglądów parareligijnych. Niejednokrotnie świątynie i inne miejsca kultu są czczone przez wyznawców więcej niż jedna konfesja lub wyznanie, co budzi otwartą lub skrytą rywalizację i konflikty. Bardzo znamienne jest samo położenie miasta, jego podział i rozmieszczenie obiektów kultu na jego obszarze. Większość z nich jest zlokalizowana w obrębie murów Starego Miasta, część w rejonie Góry Oliwnej, która choć nie należy do Starego Miasta, historycznie jest z nim bardzo silnie związana. Podobnie jak w całej Ziemi Świętej, ważną rolę odgrywają góry i wzniesienia, na których została rozlokowana Jerozolima i z których prawie każde związane jest z Bogiem lub Chrystusem. Niektóre z nich nie są obecnie tak dobrze widoczne w topografii miasta jak niegdyś, inne zostały wręcz ukryte, ale upamiętniają je nazwy, symbole lub obiekty architektoniczne. Poszczególne wzniesienia, mimo, że w ciągu wieków zatraciły swoją wyrazistość, korespondują z dzielnicami religijnymi, na jakie dzieli się współczesne Stare Miasto.

Zbliżając się do Jerozolimy od wschodu, pierwszym napotkanym pasmem jest wzniesienie Góry Oliwnej, której zachodnie stoki opadają ku Dolinie Cedronu, zwanej też Doliną Jozafata (fot. 8). Według tradycji żydowskiej, ma się tu odbyć sąd ostateczny, a ci, którzy będą spoczywać w tym miejscu, najszybciej staną przed Stwórcą. Dlatego też marzeniem wszystkich Żydów, ale też i muzułmanów jest pochówek właśnie w Dolinie Jozafata. Po drugiej stronie Doliny Cedronu zaczyna się już Stare Miasto, rozpościerające się na dwóch wzgórzach przedzielonych Doliną Tyropeon, w dużym stopniu zasypaną. Wzgórze wschodnie, niższe składa się z trzech wzniesień: od północy – Bezetha, Moria i Ofel. W jego południowej części istniało miasto Jebuzytów, pierwszych mieszkańców historycznej Jerozolimy. Zdobyte przez króla Dawida, dało podwaliny pod przyszłą stolicę Izraela, zaś wzniesienie, z którego zaczęła się ona rozbudowywać nazwano Syjonem. Natomiast wzniesienie Moria utożsamiane było z biblijną górą, na której Abraham miał złożyć ofiarę z Izaaka i tam kolejny król państwa izraelskiego, Salomon zdecydował się wybudować świątynię dla Boga Jahwe. Wzgórze zachodnie przedzielone jest z kolei na dwie części: Gareb i tzw. Syjon chrześcijański. Dwa punkty w ich obrębie posiadają szczególną wagę: Golgota (Kalwaria) w części północnej oraz Wieczernik na Syjonie (Baldi, 1982; Jelonek, 2005).

Jerozolima biblijna i żydowska sięga korzeniami pierwszej połowy X w. przed Chrystusem. Z chwilą wybudowania przez Salomona świątyni na wzgórzu Moria i umieszczenia w niej Arki Przymierza, miasto stało się już nie tylko politycznym, ale

i religijnym centrum starożytnego państwa izraelskiego. Góra świątynna zastąpiła Synaj i przejęła funkcje świętej góry Izraela, gdyż na niej przebywał Jahwe. Świątynia uświęcała całe miasto i dzięki niej nazwa Jerozolima stała się synonimem obecności Boga. Przez wieki budowla była niszczona i odbudowywana, a samo wzgórze także zmieniało swój wygląd, przekształcając się w rozległy, płaski taras. Za czasów Chrystusa, świątynia była świadkiem Jego działalności, śmierci i zmartwychwstania, zaś potem miejscem modlitwy pierwszych chrześcijan. W 70 r. po Chrystusie świątynia jerozolimska została całkowicie zburzona przez Rzymian, pozostał po niej jedynie fragment potężnych zewnętrznych murów oporowych, zwanych współcześnie Murzem Zachodnim lub Ścianą Płaczu. Naród żydowski, który znalazł się w diasporze nie był w stanie odzyskać swojej największej świętości. Szanse na odbudowę świątyni przepadły całkowicie w VII w. wraz z zajęciem Jerozolimy przez muzułmanów i zagospodarowaniem przez nich wzgórza świątynnego. Plac Świątynny, który zaczął stanowić jakby odrębną, oddzieloną od pozostałych część miasta, stał się miejscem świętym islamu, niedostępnym dla Żydów. Za symbol utraconej świątyni uznali oni Ścianę Płaczu (fot. 9), do której obecnie pielgrzymują z całego świata, by opłakiwać zniszczenie Świątyni Jerozolimskiej i profanację Placu Świątynnego (Baldi, 1982; Jelonek, 2003).

Na dzieje Jerozolimy chrześcijańskiej składa się zarówno jej starotestamentowa historia, jak i wszystkie zdarzenia związane z nauczaniem, męką i śmiercią Chrystusa, a potem powstaniem i rozwojem Kościoła. Ze względu na to bogactwo wydarzeń, miejsca święte chrześcijan są rozrzucone w różnych częściach miasta. W chrześcijańskiej dzielnicy Starego Miasta, zlokalizowanej na północnym zachodzie (wzniesienie Gareb), punktem kulminacyjnym jest Bazylika Grobu Pańskiego, obejmująca m. in.: Kalwarię, czyli miejsce śmierci Jezusa, Grób, gdzie nastąpiło Zmartwychwstanie wraz z Rotundą Anastasis, Kamień Namaszczenia, na którym spoczywało Ciało Chrystusa po zdjęciu z Krzyża, kaplicę Znalezienia Krzyża Świętego, gdzie według tradycji św. Helena odnalazła to święte Drzewo, a także inne kaplice i pomieszczenia. W Bazylice Grobu znajduje się również pięć ostatnich stacji Drogi Krzyżowej, zaczynającej się w dzielnicy muzułmańskiej. Bazylika była kilkakrotnie niszczona, przebudowywana i znajdowała się w różnych rękach. Obecnie gromadzi kilka wspólnot chrześcijańskich, m. in.: łacińską, grecką, ormiańską i koptyjską. Zaskakujące jest jednak, że właścicielami klucza i drzwi prowadzących do Bazyliki jest rodzina muzułmańska, która codziennie otwiera ją i zamyka (Baldi, 1982; Pasek, 1997).

W południowej części zachodniego wzgórza Jerozolimy, na tzw. Syjonie chrześcijańskim znajduje się kompleks Wieczernika. Jest to miejsce, gdzie odbyła się Ostatnia Wieczerza, Jezus ustanowił trzy sakramenty, ukazał się apostołom po Zmartwychwstaniu i gdzie nastąpiło zesłanie Ducha Świętego. Wieczernik nie należy jednakże do chrześcijan, ale muzułmanów, przez co nie wolno w nim sprawować żadnych chrześcijańskich nabożeństw. W dolnej części budowli, za czasów krzyżowców umieszczono symboliczny cenotaf króla Dawida, przez co miejsce stało się dodatkowo celem pielgrzymek i ośrodkiem kultu narodowego Żydów. W rejonie Wieczernika

znajduje się także Bazylika Zaśnięcia NMP oraz dom Kajfasza, w którym odbywał się proces Jezusa (Baldi, 1982; Pasek, 1997).

Trzecim rejonem koncentracji obiektów kultu chrześcijan są tereny u podnóża Góry Oliwnej, w dolinie Cedronu. U stóp Góry, w postaci starych drzew oliwnych, zachowały się ślady dawnego Ogrodu Oliwnego – Getsemani. Tam też jest zlokalizowana Bazylika Konania, upamiętniająca ostatnie chwile Jezusa przed męką. W pobliżu Getsemani, wierni prawosławni posiadają sanktuarium Zaśnięcia NMP. Z kolei na szczycie Góry Oliwnej znajduje się meczet, który w XII w. powstał w miejscu wczesnochrześcijańskiego kościoła Wniebowstąpienia. We wnętrzu meczetu kryje się kamień, z którego Chrystus miał na oczach apostołów wnieść się do nieba (Baldi, 1982; Pasek, 1997).

Symbolicznym początkiem obecności muzułmanów w Jerozolimie, który nastąpił w VII w. po Chrystusie, była cudowna podniebna podróż Mahometa z Mekki do Jerozolimy, jego wspólna modlitwa z Abrahamem, Mojżeszem i Panem Jezusem na ruinach świątyni Salomona, a następnie wstąpienie do nieba ze Skały Moria. Po zajęciu Ziemi Świętej przez muzułmanów, teren świątynny stał się miejscem kultu islamu i jest nim do czasów współczesnych. Na świątynnym wzgórzu wznoszą się dwa meczety, zbudowane w VII i VIII w., których charakterystyczne kopuły są jedną z wizytówek miasta i punktami orientacyjnymi (fot. 10). Meczet Kopuła Skały jest muzułmańskim sanktuarium, kryjącym w środku Górę Moria. Miał on być konkurencją dla Bazyliki Grobu Pańskiego. Obecnie służy on jedynie na potrzeby pielgrzymów, natomiast zbiorowe modły muzułmanów odbywają się w sąsiednim meczecie Al-Aqsa, drugiej co do wielkości świątyni muzułmańskiej w mieście. Jej nazwa – „najdalszy” oznacza najbardziej odległy od Mekki punkt, w jakim miał znaleźć się Mahomet podczas nocnej podróży. Od północnego wschodu (wzniesienia Bezetha i Moria) do wzgórza świątynnego przylega dzielnica muzułmańska, na terenie której znajdują się sanktuaria chrześcijańskie, w tym kościół św. Anny, miejsce narodzenia Maryi z pobliską Sadzawką Betesda. Przez dzielnicę muzułmańską przebiega także początkowy fragment Drogi Krzyżowej z symbolicznymi kaplicami przy jej stacjach lub numerami stacji na murach budynków (Baldi, 1982; Kowalski, 1999).

UWAGI KOŃCOWE

Pomimo, że bardzo ograniczony i pobieżny, przegląd miejsc kultu w Ziemi Świętej daje pewne wyobrażenie o ich wyjątkowej powszechności i różnorodności. Chyba żadne inne państwo na świecie poza Izraelem i żadne inne miasto poza Jerozolimą, nie może poszczycić się tak znacznym nagromadzeniem świętych miejsc na tak niewielkiej powierzchni. Składają się one przede wszystkim na bogactwo duchowe i kulturowe tego obszaru, wpływają na różnorodność i zwiększają atrakcyjność krajobrazów przyrodniczych i miejskich. Ale poza takim oczywistym znaczeniem, mogą one odgrywać istotną rolę w życiu duchowym odwiedzających je pielgrzymów, zwłaszcza chrześcijańskich.

Ziemia Święta jest często nazywana przez chrześcijan Piątą Ewangelią, której poznanie pozwala na pełniejsze zrozumienie czterech, przekazanych na piśmie. Niewątpliwie jest też doskonałą ilustracją i komentarzem do Starego Testamentu. Wszystkie wydarzenia biblijne zaistniały przecież w określonych warunkach przyrodniczych i sytuacji społeczno-gospodarczej, co nie pozostawało bez wpływu na ich przebieg. Uwarunkowania związane z obszarem życia Izraelitów, decydowały o drodze, jaką przez wieki prowadził Bóg Jahwe naród wybrany, a także o sposobach i treściach nauczania Chrystusa. Czytanie Piątej Ewangelii ma więc podwójny wymiar: lokuje dzieje biblijne w konkretnych miejscach na ziemi, przez co nie są już one abstrakcyjną, odległą historią i dzięki czemu możliwe staje się zrozumienie ich prawdziwego sensu i wagi.

Jednak patrząc na współczesne miejsca kultu w Ziemi Świętej, niekiedy bardzo trudno jest wyobrazić sobie, jak pierwotnie wyglądał dany obszar lub punkt, który stał się obiektem czci i dał początek praktykom religijnym. Zwłaszcza, gdy był to element natury, np. góra, jaskinia lub źródło. Na tym szczególnym obszarze, dążenie ludzi do zaznaczenia i upamiętnienia ważnych wydarzeń objawiło się wyjątkowo silnie. Następowало to zazwyczaj poprzez wyizolowanie danego miejsca od otoczenia i zlokalizowanie na nim zabudowań, z dominującym obiektem sakralnym. Rozrost budynków sakralnych, widoczny w największym stopniu w miejskich ośrodkach religijnych oraz przystosowanie ich do potrzeb przybywających pielgrzymów, powodowały nierzadko całkowite przekształcenie naturalnego krajobrazu, swoiste wchłonięcie owego elementu przyrodniczego i „ukrycie” go wśród obiektów wytworzonych przez człowieka. Widoczne jest to doskonale na przykładzie skał Golgoty i Skały Agonii w Ogrodzie Getsemani w Jerozolimie (fot. 11 i 12). Sprawcami takich działań byli przede wszystkim chrześcijanie, chcący zaznaczyć swoją obecność i opiekę nad danym miejscem, ale uczestniczyli w nich także wyznawcy innych religii. Ponadto, takie „zagubienie się” komponentów środowiska naturalnego wynikało ze zwykłego funkcjonowania i rozwoju społeczno-gospodarczego kolejnych organizmów państwowych istniejących przez wieki na terenie obecnego Izraela.

W Ziemi Świętej, ze względu na bogate dzieje religijne, jak w żadnym innym regionie, doskonale widoczne jest „dziedziczenie” świętości i sakralnego charakteru przez wiele obiektów i obszarów kultu. Nie stanowi to jednak zaskoczenia, gdy weźmie się pod uwagę wspólne korzenie historyczne, duchowość i światopogląd żyjących tam narodów. Niejednokrotnie, miejsca święte są czczone jednocześnie przez wiernych różnych konfesji, co czasem budzi konflikty, ale może być też podłożem do dialogu międzyreligijnego.

W przedstawionym opracowaniu, zainteresowanie autorki stanowiła sakralna rola miejsc kultu, ale jak daje się spostrzec, współcześnie spełniają one dwojakie funkcje. Przede wszystkim są celem podróży dla pielgrzymów, przybywających tam w poszukiwaniu doświadczeń duchowych i emocjonalnych. Dla wielu osób jest to wędrowka do źródeł wiary, pozwalająca na ich bezpośrednie dotknięcie i poznanie. Ale z drugiej strony, miejsca kultu religijnego oferują również różnorodne doznania estetyczne i poznawcze, które przyciągają zwykłych turystów.

Fot. 7. Panorama Starego Miasta w Jerozolimie z Meczetem Al-Aqsa na pierwszym planie.

Photo 7. Panorama of the Old City in Jerusalem with the Al-Aqsa Mosque.

Fot. 8. Cmentarz żydowski w Dolinie Jozafata w Jerozolimie.

Photo 8. Jewish cemetery in the Valley of Josaphat in Jerusalem.

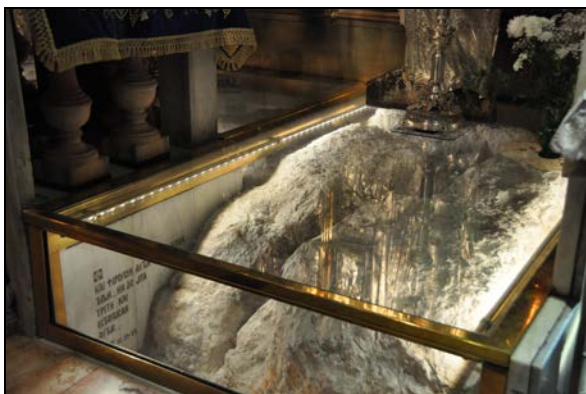
Fot. 9. Żydzi modlący się pod Ścianą Płaczu.

Photo 9. Jews praying at the Wailing Wall.

Fot. 10. Kopuły dwóch najważniejszych meczetów Jerozolimy na Wzgórzu Świątynnym.

Photo 10. Domes of two, the most important mosques in Jerusalem on the Temple Mount.

Fot. 11. Skała Golgoty w Bazylice Grobu Świętego w Jerozolimie.

Photo 11. The rock of the Mount of Calvary in the Church of the Holy Sepulcher in Jerusalem.

Fot. 11. Kamień, przy którym Chrystus modlił się przed męką w Bazylice Agonii na Górze Oliwnej.

Photo 11. The rock where Christ prayed before His agony in The Basilica of Agony on the Mount of Olives.

Ta grupa odwiedzających jedynie „ociera się” o *sacrum*, zaś ich uwaga skupia się na świeckim wymiarze zwiedzanych miejsc. Taka krajoznawcza rola obiektów i obszarów sakralnych jest widoczna zwłaszcza w Jerozolimie, dającej wyobrażenie o wielowiekowej historii i dziedzictwie kulturowym Izraela.

LITERATURA

- Andrejczuk W., 2009: Jaskinie jako obiekt turystyki religijnej [w:] *Turystyka religijna na obszarach górskich* (red.): A. Jackowski, F. Mróz, I. Hodorowicz, Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu, Nowy Targ: 19-33.
- Baldi D., 1982: *W Ojczyźnie Chrystusa*, Wyd. Franciszkańskie „Porziuncola”, Kraków-Asyż.
- Chrupcała D., 2000: Miejsce chrztu Chrystusa, „*Ziemia Święta*”, 2: 35-42.
- Bizan M., 2000: *Ziemia Święta. Zapiski z podróży 1988-1998*, PIW, Warszawa.
- Blajer P., 2006: Hebron i Mamre, „*Ziemia Święta*”, 2 (46): 22-25.
- Hałas S., 1999: *Pustynia miejscem próby i spotkania z Bogiem. Wybrane zagadnienia biblijnej teologii pustyni*, Wydawnictwo Księży Sercanów, Kraków.
- Jackowski A., 1991: *Zarys geografii pielgrzymek*, *Zeszyty Naukowe UJ*, 1006, *Prace Geograficzne*, 85, Kraków.
- Jackowski A., Sołjan I., 2001: Środowisko przyrodnicze a *sacrum*, *Peregrinus Cracoviensis*, 12: 29-50.
- Jelonek T., 2003: Żydowska część miasta, „*Ziemia Święta*”, 2 (34): 48-51.
- Jelonek T., 2005: Święte góry Jerozolimy [w:] *Geografia i sacrum* (red.): B. Domański i S. Skiba, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, T. 2, Kraków: 273-279.
- Jelonek T., 2010: Pustynia w Biblii, „*Ziemia Święta*”, 3 (63): 26-29.
- Jusiak R. O., 2009: *Przestrzeń przyrodnicza i antropogeniczna a sanktuaria religijne* [w:] *Turystyka religijna na obszarach górskich* (red.): A. Jackowski, F. Mróz, I. Hodorowicz, Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu, Nowy Targ: 301-321.
- Kempiak R., 2010: Wędrowka wiary, „*Ziemia Święta*”, 4 (64): 12-15.
- Kowalski A., 1999: El Kuds, „*Ziemia Święta*”, 4 (20): 32-44.
- Kropiwnicki J., 2012: Góra Postu i Kuszenia Jezusa Chrystusa, http://www.niedziela.pl/arttykul_w_niedzieli.php?doc=nd200511&nr=21 (dostęp 14.08.2012).
- Murphy-O'Connor J., 1996: *Przewodnik po Ziemi Świętej*, Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa.
- Myga-Piątek U., 2012: *Krajobrazy sakralne i religijne – próba umiejscowienia w typologii krajobrazów kulturowych*. *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, Nr 17: 13-23.
- Paczkowski C. M., 2000: Pępek świata, „*Ziemia Święta*”, 2 (22): 12-15.
- Pasek Z. (red.), 1997: *Miejsca święte*. *Leksykon*, Wydawnictwo Znak, Kraków.

- Pociask-Karteczka J., 2005: Rzeka i *sacrum* [w:] *Geografia i sacrum* (red.): B. Domański, S. Skiba, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, T. 2, Kraków: 369-380.
- Rogowski R. E., 1992: *Mistyka gór*, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław.
- Rosik M., 2007: Modlitwa Jezusa, „Ziemia Święta”, 3 (51): 16-19.
- Rosik M., 2011: Miłośnicy pustyni, „Ziemia Święta”, 2 (66): 12-15.
- Sołjan I., 2009: Święte góry w religiach świata [w:] *Turystyka religijna na obszarach górskich* (red.) A. Jackowski, F. Mróz, I. Hodorowicz, Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu, Nowy Targ: 477-486.
- Szczepanowicz B., 2008: Góry Galilei, „Ziemia Święta”, 2 (54): 26-29.
- Szczepanowicz B., 2011: Drzewa w Biblii, „Ziemia Święta”, 3 (67): 36-39.